

Bas van Bavel

Markt, mensen, groei en duurzaam welzijn?

Economie en samenleving
van de Middeleeuwen als
laboratorium

Universiteit Utrecht
Faculteit Geesteswetenschappen

Oratie 8 april 2008

Bas van Bavel

Markt, mensen, groei en duurzaam welzijn?

Economie en samenleving
van de Middeleeuwen als
laboratorium

Universiteit Utrecht
Faculteit Geesteswetenschappen

Oratie

Uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar op het vakgebied van de Economische en Sociale Geschiedenis van de Middeleeuwen aan de Universiteit van Utrecht op dinsdag 8 april 2008.

MARKT, MENSEN, GROEI EN DUURZAAM WELZIJN? ECONOMIE EN SAMENLEVING VAN DE MIDDELEEUWEN ALS LABORATORIUM

*Mijnheer de rector magnificus,
dames en heren,*

in West-Europa is het vanzelfsprekend om goederen, arbeid, kapitaal en grond uit te wisselen via de markt, waarbij het krachten spel van vraag en aanbod de prijs bepaalt. Veel mensen, en organisaties, beoordelen dit als positief, zeker sinds de golf van neo-liberalisme in de jaren 1980, die het optimisme over de effecten van de marktwerking sterk vergrootte. De opkomst van de markt geldt voor velen als grondslag voor de huidige West-Europese welvaart en de dominantie van de markttuitwisseling als een recept voor blijvende welvaarts-groei. Met deze aanname wordt de markt ook in ontwikkelingslanden met kracht gepropageerd, door organisaties als de Wereldbank en het IMF, als een panacee voor armoede en andere problemen.

In het licht van het enthousiasme waarmee overal in de wereld projecten tot versterking van de marktwerking worden opgezet, is het verbazend hoe weinig inzicht we hebben in de lange termijneffecten van de opkomst van de markt. Ik doel hiermee dus niet op effecten die binnen enkele jaren of decennia optreden, maar in de loop van een eeuw, of langer. In hoeverre is de markt werkelijk in staat over een dergelijke lange periode welvaart te blijven genereren? En in hoeverre leidt zij op de langere termijn tot een balans tussen maximale rijkdom en breed verdeeld welzijn? Kan zij economische groei verenigen met maatschappelijke en ecologische duurzaamheid? En – misschien de belangrijkste vraag – doet de markt dit onder alle omstandigheden, of is de maatschappelijke context waarin zij opereert, en waarin de organisatie van de markt haar precieze invulling krijgt, hiervoor bepalend?

Zulke vragen zijn alleen te beantwoorden met een analyse over een lange periode. De Middeleeuwen bieden hiertoe een uitgelezen mogelijkheid, door de grote diversiteit aan maatschappelijke en economische ontwikkelingen die zich voordeden binnen dit tijdvak van duizend jaar. Wij kunnen deze diversiteit benutten als een soort

laboratorium, om de theorieën uit de sociale wetenschappen, economie en geschiedwetenschap te toetsen door middel van analyses met een lange tijdshorizon. Die mogelijkheid wil ik vandaag aangrijpen, door de genoemde vragen met betrekking tot de gevolgen van de opkomst van de markt nader te beschouwen. Ik wil daartoe met name kijken naar de ontwikkelingen in de Nederlanden, niet alleen omdat U en ik het meest vertrouwd zijn met dit gebied, maar ook omdat het een bijzonder geval is. Het is namelijk een van de delen van de wereld waar de uitwisseling van grond, arbeid, kapitaal en goederen via de markt het vroegst opkwam, in de late Middeleeuwen, en in relatief korte tijd dominant werd. De economie en samenleving zoals wij die nu kennen, hebben hier al in de late Middeleeuwen in belangrijke mate vorm gekregen.

Eerst wil ik kijken naar het verloop en de aard van dit proces, en het kort vergelijken met de situatie elders. Vervolgens wil ik laten zien wat we weten van de mate van groei en welzijn in dezelfde periode. Door deze gegevens aan elkaar te koppelen, zal blijken dat de opkomst van de markt wellicht een minder onmiskenbaar succesverhaal was dan op het eerste gezicht lijkt. De rol van maatschappelijke organisaties en het tegenwicht dat zij aan de markt boden – waarmee zij bijdroegen aan een maatschappelijk evenwicht –, lijkt minstens zo bepalend te zijn geweest voor de mate van duurzaam welzijn op de lange termijn.

De opkomst van de markt

Ik mijn verhaal beginnen in de 13de eeuw, op het platteland, waar toen ongeveer negen-tiende van de Europese bevolking leefde.¹ Juist op het platteland is goed te zien hoe ingrijpend de opkomst van de markt was. Aan de vooravond daarvan, in de 13de eeuw, vertoonden de economische activiteiten van het merendeel van de Europese plattelanders nog veel overeenkomsten, ondanks verschillen in de graad van vrijheid, welvaart en sociale positie. De meeste mensen hadden sterke, blijvende rechten op de grond die ze bewerkten. Ze hadden de zekerheid dat ze de grond, die hun voornaamste bestaansmiddel

¹ P. Bairoch e.a., *La population des villes européennes de 800 à 1850* (Genève, 1988) pp. 253-255: 10 % van de Europese bevolking leefde in 1300 in steden groter dan 5.000 inwoners. J. de Vries, *European urbanization* (London, 1984) pp. 39-43, schat dat in 1300 4-5 % van de Europese bevolking leefde in steden groter dan 10.000 inwoners, stijgend naar amper 6 % rond 1500.

was, aan de volgende generaties konden doorgeven. Hun bedrijf was voornamelijk gericht op de zelfvoorziening en bracht een breed scala aan producten voort: tarwe of rogge, wat haver en gerst, runderen en varkens, boter, kaas en fruit, maar vaak ook zelfgemaakt bier, brood, garen of linnen. Grond, arbeid en kapitaal werden voornamelijk uitgewisseld binnen kleinschalige verbanden, zoals familie, buren, dorpsgemeenschap of domein.

In grote delen van Duitsland, Frankrijk en Scandinavië, en elders in Europa, bleef deze situatie tot ver in de moderne tijd bestaan. Anders lag dit echter in Noord-Italië en in enkele streken rond de Noordzee, zoals in Norfolk, het Friese zeekele gebied, de Vlaamse kustvlakte en het Gelderse rivierengebied.² Hier namen rond 1300 de specialisatie en marktgerichtheid van de plattelandseconomie sterk toe. In de Nederlanden lijkt dit vooral verbonden te zijn met de opkomst van de pacht, die zich in deze streken vanaf de late-13de eeuw verbreidde. Deze creëerde een scherpe concurrentie; elke pachtboer liep na afloop van de pachttermijn het risico het recht op grondgebruik te verliezen aan een meer kapitaalkrachtige, gelukkige of ondernemende dorpsgenoot, die een hogere pachtsom kon bieden. Deze dorpsgenoot voegde in veel gevallen het stukje grond toe aan zijn grote pachtboerderij, om de grond benutten voor gespecialiseerde teelten gericht op de markt en wellicht over te gaan tot een arbeidsextensiever grondgebruik, om zo de loonkosten te reduceren en de winst uit de bedrijfsvoering te maximaliseren.³

² R.L. Hopcroft & R.J. Emigh, 'Divergent paths of agrarian change. Eastern England and Tuscany compared', *Journal of European Economic History* 29 (2000) pp. 9-51, esp. pp. 13-20, E. Thoen, "'Social Agrosystems' as an economic concept to explain regional differences. An essay taking the former county of Flanders as an example (Middle Ages-19th Century)", in: B.J.P. van Bavel & P. Hoppenbrouwers, (red.), *Landholding and land transfer in the North Sea area (late Middle Ages-19th century)*. CORN Publication Series 5 (2004) pp. 47-66, and J. Whittle, *The development of agrarian capitalism. Land and labour in Norfolk, 1440-1580* (Oxford, 2000) pp. 301-304.

³ B.J.P. van Bavel, 'Land, lease and agriculture. The transition of the rural economy in the Dutch river area from the fourteenth to the sixteenth century', *Past & Present* 172 (2001) pp. 3-43.

Voor de plattelanders die als gevolg van dit proces hun pachtgrond verloren, in de 15de/16de eeuw vele honderdduizenden,⁴ bleef niets anders over dan zich aan te bieden als loonarbeider, op het platteland, bijvoorbeeld als dagloner bij hun gefortuneerde dorpsgenoot, of in de stad, als sjouwer of knecht in de bouw. Dit was een onzeker bestaan, dat in deze periode van stijgende voedselprijzen vaak gepaard ging met armoede en honger.

Wat we hier zien, is wellicht de grootste overgang van de afgelopen millennia, samengebond in slechts een paar eeuwen. In deze relatief korte periode verdween het overwicht van merendeels zelfvoorzienende, kleinschalige productie, waarbij allerlei ongespecialiseerde economische activiteiten binnen het huishouden werden gecombineerd. Ook verdween de situatie waarin de uitwisseling van grond, arbeid en kapitaal ferm was ingebed in persoonlijke banden, met een grote invloed van familie, burens, de dorpsgemeenschap en de lokale heer. Hiervoor in de plaats kwam een situatie waarin de uitwisseling van grond, arbeid en goederen hoofdzakelijk via de markt verliep, wat ingrijpende consequenties had. Het voornaamste gevolg was de opkomst van de economische concurrentie, die op haar beurt leidde tot specialisatie, voortgaande investering en accumulatie, maar ook tot sociale polarisatie en geografische mobiliteit. Deze begrippen typeren, in een notendop, onze moderne samenleving en economie, waarvan de contouren, zo blijkt hier, al zichtbaar werden in de late Middeleeuwen, en dan met name op het platteland.

Het meest volledig zijn deze ontwikkelingen in de afgelopen jaren in kaart gebracht voor de Nederlanden, waar de marktuitswisseling vroeg opkwam. De markt voor goederen ontwikkelde zich hier

⁴ In kust-Vlaanderen verdween tussen de late-14de eeuw en het midden van de 16de eeuw zo'n 70 % van de zelfstandige landbouwbedrijven: T. Soens & E. Thoen, 'The origins of leasehold in the former county of Flanders', te verschijnen in: B.J.P. van Bavel & P. Schofield (red.), *The development of leasehold in northwestern Europe, c. 1200 - 1600*. CORN publication series 10 (2008). In het Gelderse riviereengebied tussen 1440 en 1580 was dit ongeveer de helft van de bedrijven: B.J.P. van Bavel, 'Elements in the transition of the rural economy. Factors contributing to the emergence of large farms in the Dutch river area (15th-16th centuries)', in: P.C.M. Hoppenbrouwers & J.L. van Zanden (red.), *From peasants to farmers? The transformation of rural economy and society in the Low Countries (Middle Ages - 19th century) in light of the Brenner debate*. CORN Publication Series 4 (2001) pp. 179-201.

vanaf de 11de/12de eeuw, de pachtmarkt, grondmarkt, arbeidsmarkt en kapitaalmarkt in de 13de/14de eeuw. Enkele eeuwen later, in de 16de eeuw, was de markttuitwisseling hier in veel opzichten al dominant geworden. Op dat moment werd circa een derde tot de helft van de arbeid in de Nederlanden verricht voor loon, op het platteland van het Gelderse rivierengebied zelfs bijna 60 %.⁵ Er bestond ook een levendige grondmarkt, terwijl bovendien meer dan de helft van de grond voor korte termijnen werd verpacht, leidend tot een grote mobiliteit, van zowel grondbezit als het recht op grondgebruik. Ook was er in de 16de eeuw een goed ontwikkelde kapitaalmarkt, met een rentevoet van slechts 6 %. Een substantieel deel van de huishoudens was actief op de kapitaalmarkt; in Holland meer dan de helft.⁶ Bovendien werd van de agrarische en industriële productie in de 16de eeuw het merendeel op de markt gebracht, en niet langer meer zelf verbruikt of op andere manieren dan via de markt uitgewisseld. Van de eindproducten van landbouw en nijverheid was in Holland toen wellicht al 85-90 % bestemd voor de markt.⁷ In al deze opzichten was de uitwisseling via de markt hier dus ver opgedrongen, en in feite bepalend geworden.

Binnen de Nederlanden bestonden scherpe regionale verschillen in dit proces, zelfs tussen nabijgelegen streken. Met name in kust-Vlaanderen en het Gelderse rivierengebied begon dit proces vroeg en zette het zich krachtig door, anders dan in streken als binnen-Vlaanderen, de Veluwe en Drenthe, waar met name de arbeidsmarkt en de pachtmarkt tot ver in de moderne tijd vrij onbelangrijk bleven.⁸

⁵ B.J.P. van Bavel, 'Rural wage labour in the sixteenth-century Low Countries: an assessment of the importance and nature of wage labour in the countryside of Holland, Guelders and Flanders', *Continuity & Change* 21.1 (2006) pp. 37-72.

⁶ J. Zuiderduijn, 'Medieval capital markets. Markets for rents between state formation and private investment in Holland (1300-1550)' (unpublished PhD thesis, Utrecht University, 2007) pp. 178-182; in Edam en de Zeevang was dat in 1514 64 % van de huishoudens in de stad en 20 % op het platteland (gemiddeld 49 %), wat in 1563 was toegenomen tot 63 % van de huishoudens in de stad en 43 % op het platteland (gemiddeld 56 %).

⁷ J. Dijkman, 'Pace and timing of commercialization in late medieval Holland', paper (Utrecht, 2007).

⁸ E. Thoen, 'Transitie en economische ontwikkeling in de Nederlanden', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 28 (2002) pp. 147-174, met name pp. 169-174, en B.J.P. van Bavel, *A social and economic history of the Low Countries in the Middle Ages, 5th - 16th centuries* (Oxford, te verschijnen in 2008/2009).

Maar als we deze regionale verscheidenheid loslaten, en kijken naar de Nederlanden als geheel, dan springen deze er in Europees perspectief duidelijk uit. De opkomst van de marktuitwisseling verliep hier veel sneller dan elders, waarbij met name de decennia rond 1300 de overgang naar een markteconomie markeren, door de stormachtige groei van de markten voor grond, grondpacht en kapitaal, en wat later ook die voor arbeid. Binnen Europa lijkt alleen in Italië de marktontwikkeling vroeger te zijn begonnen, en maakte zij nog een acceleratie door in de 13de eeuw, maar hier zette zij zich in de late Middeleeuwen niet verder door.⁹ Op wereldschaal is het contrast nog groter. Met name markten voor arbeid en grond bleven haast overal onontwikkeld en beperkt, tot in de 19de eeuw. Dit geldt voor het Ottomaanse Rijk, de andere delen van het Midden-Oosten, voor India en Zuidoost-Azië, maar ook voor hoog-ontwikkelde gebieden als China en Japan.¹⁰ In de laatste twee gebieden groeide het belang van de uitwisseling via de markt in de vroegmoderne tijd wel, en in Japan waren de grond- en kapitaalmarkt in de 18de/19de eeuw kwalitatief zelfs goed ontwikkeld,¹¹ maar het tempo van deze ontwikkeling lag ook hier duidelijk lager, terwijl de omvang van deze markten vrij bescheiden bleef in vergelijking met het Noordzeegebied.

Hoe meer we te weten komen van de pre-industriële economie en samenleving in andere delen van de wereld, hoe duidelijker de uitzonderlijkheid van het Noordzeegebied wordt. Deze uitzonderlijkheid lag overigens niet in het welvaartsniveau of in de ontwikkeling van cultuur of wetenschap. Het Midden-Oosten stak in de vroege en volle Middeleeuwen op deze terreinen zeker uit boven het Noordzeegebied, en China en India ook, wellicht zelfs nog tot

⁹ B.J.P. van Bavel, 'Markets for land, labour and capital between town and countryside, 12th-16th centuries. Northern Italy and the Low Countries compared', Paper for the workshop 'Economic town-country relations in Europe in the later Middle Ages and at the beginning of the early modern period' (Vienna, 2007).

¹⁰ B.J.P. van Bavel, T. de Moor & J.L. van Zanden, 'Factor markets in economic history', Inleiding op de bundel *The rise, organization, and institutional framework of factor markets*, als themanummer te verschijnen in *Continuity & Change* (2008), en de papers van S. Pamuk over het Ottomaanse Rijk en T. Roy over India in deze bundel.

¹¹ O. Saito, 'Land, labour and market forces in Tokugawa Japan', paper voor dezelfde bundel.

in de vroegmoderne tijd.¹² In de 18de eeuw waren de verschillen in levensstandaard tussen deze gebieden nog steeds slechts gradueel, en niet absoluut. Een bouwvakker of textielarbeider in Peking of in het zuiden van India verdiende toen een reëel inkomen dat niet veel lager was dan dat van arbeiders in Amsterdam of Londen, en zelfs gelijk aan dat van zijn collega's in Milaan of Leipzig.¹³ De uitzonderlijkheid van het Noordzegebied in de late middeleeuwen en vroegmoderne tijd lag eerder in de wijze waarop de uitwisseling van grond, arbeid, kapitaal en goederen overwegend was georganiseerd, namelijk via de markt, en niet via andere manieren van allocatie zoals via vrijwillige onderlinge redistributie (zoals binnen familieverbanden of dorpsgemeenschappen) of via een zekere mate van dwang (zoals binnen domeinen) of via de staat (zoals door tribuutbetaling of belastingheffing), manieren die elders dominant waren.

Indicatoren voor de ontwikkeling van economie en samenleving, 1000-1600

Wat waren de gevolgen van de relatief snelle overgang naar een markteconomie, zoals die in de laatmiddeleeuwse Nederlanden? Velen beschouwen deze als ronduit positief, en dat heb ik zelf ook lange tijd gedaan. Zeker ook omdat de markten hier, en met name in Holland, relatief efficiënt en toegankelijk waren.¹⁴ Het lijkt verleidelijk om de bloei van de Nederlanden in de late Middeleeuwen en vroegmoderne

¹² K. Pomeranz, *The great divergence: China, Europe, and the making of the modern world economy* (Princeton, 2000) pp. 31–40, meent zelfs dat dit tot c. 1800 het geval was. Veel negatiever over de reële lonen in 18de-eeuws China in vergelijking met Noordwest-Europa zijn daarentegen R. C. Allen e.a., 'Wages, prices, and living standards in China, Japan, and Europe, 1738–1925', paper (2005) met name figuur 4.

¹³ Zelfs volgens de schattingen van R. C. Allen e.a., die vergeleken met andere studies negatief zijn over de Chinese situatie. Idem voor India, althans tot c. 1700: S. Broadberry & B. Gupta, 'The early modern great divergence. Wages, prices and economic development in Europe and Asia, 1500–1800', *Economic History Review* 59 (2006) pp. 2–31, terwijl P. Parthasarathi, 'Rethinking wages and competitiveness in the eighteenth century: Britain and South India', *Past & Present* 158 (1998) pp. 79–109, met name pp. 83–84, voor de tweede helft van de 18de eeuw voor spinners, wevers en landarbeiders in Zuid-India zelfs even hoge lonen als in Engeland laat zien, al zijn deze schattingen niet onomstreden.

¹⁴ Zoals aangetoond in het NWO Vidi-project *The rise, organisation and institutional development of markets in Holland, 11th-16th century*, uitgevoerd in Utrecht (2001–2007).

tijd te verklaren uit de vroege en snelle opkomst van de markten in dit gebied. Zo beschouwd, wordt de bloei van de Republiek het ultieme bewijs voor de deugdelijkheid van de marktwerking. Maar is deze aanname correct? Bracht de opkomst van de markt echt economische groei en leidde zij tot een duurzame verhoging van het welzijn van de mensen? En, als deze groei plaats vond, waren de markten hierin werkelijk de bepalende factor?

Eerder was dit moeilijk te bepalen, en moesten we gissen naar de mate van groei en welzijn in de late Middeleeuwen. Veelal werd ons oordeel derhalve bepaald door mentale noties over opkomst en neergang, of door culturele indicatoren, zoals de bloei van de kunsten. Dan móest het oordeel over de ontwikkelingen tussen de 13de en de 17de eeuw wel positief zijn, aangezien zij culmineerden in de Gouden Eeuw. Door recent onderzoek staan ons nu echter ook kwantitatieve indicatoren ter beschikking om de sociaal-economische ontwikkelingen in de Nederlanden over de periode 1000-1600 te waarderen. Interessant wordt het wanneer we deze periode in tweeën splitsen: het tijdvak 1000-1300, waarin de markt nog een zeer geringe rol speelde in de allocatie van grond, arbeid en goederen, en het tijdvak 1300-1600, waarin zij hier dominant werd. Als we deze scheiding aanbrengen, waar dat mogelijk is, dan blijkt dat een groot deel van de groei en de positieve ontwikkelingen in de Nederlanden zich al vóór 1300 hebben voorgedaan, dus vóór de opkomst van de markt.

Dit geldt bijvoorbeeld voor de bevolkingsaantallen. Die namen sterk toe in de periode 1000-1300, namelijk van minder dan een half miljoen mensen rond 1000 naar ruim twee miljoen rond 1300, dus meer dan een verviervoudiging. De volgende drie eeuwen voegden aan dit aantal nog slechts de helft toe. Van deze mensen woonde een steeds groter aandeel in de stad. De urbanisatiegraad nam toe van bijna nul naar 35-40 %. Opnieuw blijkt de sterkste groei te hebben plaatsgevonden in de drie eeuwen vóór 1300, toen al een-vijfde van de mensen in de Nederlanden in een stad woonde.

Relevanter als indicator van economisch succes is het Bruto Nationaal Product per hoofd van de bevolking. Dit is bij gebrek aan harde gegevens moeilijk te schatten. Het BNP/hoofd lijkt wat te zijn toegenomen tussen 1000 en 1600, maar niet spectaculair. Wel lag het niveau in de laatmiddeleeuwse Nederlanden wat hoger dan

elders in Europa, met uitzondering van Italië,¹⁵ maar wellicht was dit ook al het geval in de volle Middeleeuwen. Bovendien kenden de laatmiddeleeuwse Nederlanden als negatief element een sterkere sociale polarisatie dan veel andere delen van Europa, als gevolg van de scherpe marktcompetitie. Zelfs als het BNP/hoofd over deze periode licht groeide, dan hoeft dit voor de gemiddelde persoon dus nog niet te hebben geresulteerd in een grotere koopkracht. Waarschijnlijk daalde de koopkracht van een modaal persoon zelfs over deze periode. Ambachtslieden en arbeiders in de bouw lijken rond 1600 een lager reëel loon te hebben gehad dan in de 13de eeuw, de periode waarvoor de eerste loon- en prijsgegevens beschikbaar zijn.¹⁶

Al deze voorgaande indicatoren zijn abstract, en zij zeggen weinig over de levensstandaard of het welzijn van de mensen. Zelfs de ontwikkeling van de koopkracht is geen allesbeslissende indicator. Als de modale koopkracht al toenam, wat dus sterk de vraag is, hoeft men dit nog niet te hebben gemerkt door een stijging van levensstandaard of welzijn, aangezien de ontwikkeling van het milieu, de woonomgeving, de hoeveelheid vrije tijd en de toegang tot andere bronnen van voedsel, hulp en diensten buiten de markt om, hierin ook een rol spelen. En deze elementen lijken zich in de beschouwde periode niet positief te hebben ontwikkeld, integendeel.

Om niet louter te speculeren, en een wat scherper inzicht te krijgen in de ontwikkeling van het welzijn, kunnen we gegevens benutten die pas in de afgelopen jaren meer tot onze beschikking zijn gekomen. Hierbij denk ik aan de resultaten van het archeologisch onderzoek naar botten en gebitten. Zo valt de gemiddelde levensverwachting steeds beter in kaart te brengen. Syntheses op dit terrein ontbreken helaas nog, maar de losse steekproeven doen vermoeden dat de levensverwachting in de Middeleeuwen weliswaar fluctueerde, soms zelfs scherp, maar op de zeer lange termijn in de Nederlanden geen

15 J.L. van Zanden, 'Early modern economic growth: a survey of the European economy 1500-1800', in: M. Prak (ed.), *Early modern capitalism. Economic and social change in Europe, 1400-1800* (London, 2001) pp. 69-87. De cijfers voorgelegd door A. Maddison, *The world economy. A millennial perspective* (Paris, 2001), zijn zeer speculatief en gebaseerd op indirecte indicatoren waarvan de relatie met BNP/hoofd niet ondubbelzinnig is.

16 Het duidelijkst is dit overigens vastgesteld voor Engeland, met zijn betere bronnen voor de vroegste periode: G. Clark, 'The condition of the working class in England, 1209-2004', *Journal of Political Economy* 113 (2005) pp. 1307-1340.

fundamentele verschuiving onderging. Voor degenen die de leeftijd van twaalf jaar bereikten, lag de levensverwachting rond 1400 op c. 38 jaar voor mannen en op c. 31 jaar voor vrouwen. In de vroege middeleeuwen lijkt zij hoger te hebben gelegen: zowel voor mannen en vrouwen was de levensverwachting toen c. 37 jaar.¹⁷ Te vermoeden valt dat er zich globaal over deze duizendjarige periode eerder een daling dan een stijging van de levensverwachting heeft voorgedaan.

Wellicht de beste indicator van levenstandaard is de ontwikkeling van de gemiddelde lichaamslengte. De gemiddelde lengte wordt met name bepaald door voeding, ziektes en milieuvervuiling,¹⁸ en vormt dus een kerngegeven voor sociaal-economische analyse en voor de bepaling van het welzijnsniveau van mensen. Opnieuw heeft bottenonderzoek ons inzicht in de afgelopen jaren verder gebracht. De archeologische gegevens die nu beschikbaar zijn, laten een duidelijke daling over de periode 1000–1600 zien, en deze daling is nog scherper over de periode 600–1800. In de Nederlanden bedroeg de gemiddelde lengte van mannen in de vroege Middeleeuwen 1.73/1.74, dalend naar 1.71 in de 13de/14de eeuw, en naar 1.69 in de 15de/16de eeuw, welk lage niveau ook voor de 17de/18de eeuw bleef gelden, onze zogenoemde Gouden Eeuw inclusief, om in de eerste helft van de 19de eeuw een dieptepunt te bereiken op 1.67.¹⁹ Als oorzaken voor deze neergang zijn aan te wijzen: de toenemende vervuiling (de verwoesting en aantasting van het milieu door een intensiever gebruik), dicht opeengepakt leven en toenemende ziektes (door de bevolkingsgroei en de urbanisatie), en een eenzijdiger voedselpakket voor de meerderheid van de mensen (door de toenemende bevolkingsdruk en de sociale polarisatie).

Tenslotte wil ik kijken naar een aantal vormen van immaterieel welzijn, die overigens moeilijker zijn te kwantificeren. Als eerste de mate van vrijheid. Die was in de Nederlanden groot, al in de 13de eeuw. In verschillende streken, zoals in Drenthe en delen van Friesland, had

¹⁷ Zie het overzicht in B.J.P. van Bavel, *A social and economic history of the Low Countries*, hoofdstuk VI.b. Op dit terrein valt nog zeer veel vooruitgang te boeken.

¹⁸ Een algemene inleiding; R.H. Steckel, 'Strategic ideas in the rise of the new anthropometric history and their implications for interdisciplinary research', *Journal of Economic History* 58 (1998) pp. 803–821.

¹⁹ G. Maat, 'Two millennia of male stature development', *International Journal of Osteoarchaeology* 15 (2005) pp. 276–290, en B.J.P. van Bavel, *A social and economic history of the Low Countries*.

de gewone plattelandsbevolking een hoge mate van zelfstandigheid en kende zij een geringe graad van onvrijheid, zoals die elders het meest pregnant naar voren kwam in het hofstelsel. Deze vrijheid werd, als het moest, ook met de wapens verdedigd, zoals honderden edellieden die door Drentse en Friese boeren in de veenmoerassen werden omgebracht aan den lijve ondervonden.²⁰ Andere streken in de Nederlanden waren pas in de 11de-13de eeuw ontgonnen en bewoond geraakt, waarbij de boerenbevolking direct een grote mate van persoonlijke vrijheid verkreeg, alsmede sterke eigendomsrechten op de grond en een zekere ruimte tot zelforganisatie,²¹ zoals het meest duidelijk in Holland, maar ook in kust-Vlaanderen. Net als de ontluikende stadsgemeenschappen zagen de vrije dorpsgemeenschappen hier, en elders, hun positie ook bevestigd en erkend door de landsheren. Tenslotte zien we in de streken die in de volle Middeleeuwen wèl een krachtig ontwikkeld hofstelsel hadden gekend, zoals het Gelderse rivierengebied, een vroeg verval van dit systeem, waarbij opnieuw de 13de eeuw cruciaal in dit proces lijkt te zijn geweest. Aan het einde van deze eeuw kende het overgrote deel van de bevolking in de Nederlanden nauwelijks of geen elementen van formeel-juridische onvrijheid meer.

Dan is er de positie van de vrouw. Deze lijkt in de Nederlanden positief te zijn geweest, vergeleken met andere delen van Europa en gebieden buiten Europa. Vrouwen hadden hier de mogelijkheid een actieve economische rol te spelen, kenden een tamelijk grote juridische handelingsvrijheid en een sterke positie in het erfrecht.²² Alhoewel de situatie in de Nederlanden relatief gunstig bleef, vertoonde zij vanaf de 14de eeuw wel een meer gemengd beeld, waarbij de reële

²⁰ H. Schmidt, 'Hochmittelalterliche "Bauernaufstände" im südlichen Nordseeküstengebiet', in: W. Rösener (ed.), *Grundherrschaft und bäuerliche Gesellschaft im Hochmittelalter*. Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte 115 (Göttingen, 1995) pp. 413-442, en R. Köhn, 'Freiheit als Forderung und Ziel bäuerlichen Widerstandes, 11.-13. Jh.', in J. Fried (ed.), *Die abendländische Freiheit vom 10. zum 14. Jahrhundert* (Sigmaringen, 1991) pp. 325-387.

²¹ H. van der Linden, *Recht en territoire. Een rechtshistorisch-sociografische verkenning* (Assen, 1972).

²² T. de Moor & J.L. van Zanden, *Vrouwen en de geboorte van het kapitalisme in West-Europa*, passim. Zie voor de minder gunstige ontwikkelingen in de latere Middeleeuwen: M.C. Howell, *The marriage exchange Property, social place, and gender in cities of the Low Countries, 1300-1550* (Chicago, 1998) pp. 199-208, en R. Jacob, *Les époux, le seigneur et la cité. Coutumes et pratiques matrimoniales* (Bruxelles, 1990) pp. 41-64.

lonen van vrouwen relatief sterk stegen, maar hun bestuurlijke rol en erfrechtelijke positie lijken te zijn ondergraven. In de 16de eeuw zien we op alle terreinen een verslechtering van de positie van de vrouw en een omslag naar meer patriarchale verhoudingen. Het gouden tijdperk voor de vrouw was toen voorbij.

Een laatste element van immaterieel welzijn dat ik wil noemen, wordt gevormd door de mogelijkheden tot scholing en intellectuele ontwikkeling. Deze mogelijkheden waren in de laatmiddeleeuwse Nederlanden positief, vergeleken met die in andere delen van Europa of daarbuiten. Op zijn laatst in de 14de eeuw bestond er al een dicht netwerk van scholen, op allerlei niveaus, in de stad en op het platteland. De alfabetiseringsgraad voor jongens lag toen misschien al boven de helft, en voor meisjes slechts iets lager.²³ Na de 15de eeuw lijkt er in sommige delen van de Nederlanden, zoals in Vlaanderen, eerder stagnatie of zelfs teruggang in de scholingsgraad te zijn opgetreden, alhoewel in andere delen dit hoge niveau bleef gehandhaafd.

Chronologie en causaliteit

Wat kunnen we uit deze gegevens concluderen? Eerst en vooral dat de ontwikkeling van de Nederlanden in de periode 1300-1600 geen overduidelijk succesverhaal vormt. De groei van uitwisseling via de markt leidde blijkbaar niet altijd tot een positieve uitkomst.²⁴ Zelfs niet in dit gebied, dat in de beeldvorming juist als een toonbeeld van succes geldt, met de opkomst van Brugge, Antwerpen en Amsterdam, de Gouden Eeuw en de Hollandse dominantie op de wereldzeeën. Als we afzien van abstracte indicatoren die geen mens gelukkiger maken (zoals bevolkingsgroei, urbanisatiegraad, BNP/hoofd, rentevoet of marktontwikkeling), dan zien we een daling van de modale koopkracht, een daling van de levensstandaard en het welzijn, een verslechtering van de positie van de vrouw en een stagnatie van de scholingsgraad. Anders gezegd, in de periode 1300-1600, de periode waarin de factormarkten zich in de Nederlanden ontwikkelden, waren hier steeds meer mensen arm, ondervoed, klein, vervuild en uitgesloten.

²³ Zie voor het zuidwesten van de Nederlanden: A. Derville, 'L'alphabétisation du peuple à la fin du Moyen Age', *Revue du Nord* 66 (1984) pp. 759-772.

²⁴ Zie ook C. Lis & H. Soly, *Armoede en kapitalisme in pre-industrieel Europa* (Antwerpen/Amsterdam, 1980) pp. 65-100.

Degenen die in de 16de eeuw elders in Europa leefden, in streken waar de markt een minder belangrijke rol speelde, zoals in Westfalen of Polen, waren qua levensstandaard niet per se veel beter af, maar zeker niet slechter. Zelfs het Bruto Nationaal Product per hoofd lag in Polen rond 1500 op bijna eenzelfde niveau als dat in Nederland en België, en hoger dan in Engeland,²⁵ terwijl de negatieve effecten van hoge bevolkingsdichtheid, zoals vervuiling en ziekte, hier bovendien minder scherp waren, wat resulteerde in een welzijnsniveau dat wellicht zelfs hoger lag dan in de Nederlanden.

Sommigen zouden wellicht het voorgaande, negatieve beeld willen nuanceren door te stellen dat de modale bevolking in het Noordzeegebied na 1600 alsnog de vruchten heeft geplukt van de laatmiddeleeuwse marktontwikkeling. Dat zou dan gebeurd moeten zijn na de Industriële Revolutie, dus met een vertraging van enkele eeuwen. Inderdaad heeft de periode 1300-1600 allerlei ingrediënten voortgebracht die, wanneer we nu terugkijken, cruciaal blijken te zijn geweest voor de Industriële Revolutie. De laatmiddeleeuwse periode leverde immers een levendige goederenmarkt, verbeterd transport, geaccumuleerd kapitaal, een lage rentevoet, een massa half-geproletariseerde arbeiders en een gespecialiseerde landbouw. Maar zelfs de Industriële Revolutie lijkt geen positief effect op de levensstandaard van gewone mensen te hebben gehad, zeker niet als we ook vervuiling in de beschouwing betrekken. Het duurde tot ver in de 19de eeuw, tot dit effect wel werd gerealiseerd,²⁶ maar dan onder een nieuw maatschappelijk evenwicht, met een sterk groeiende rol van de staat, coöperaties en andere maatschappelijke organisaties.

Een tweede conclusie is dat de Nederlanden zich in veel opzichten al vóór 1300 sterk hadden ontwikkeld: qua bevolkingsgroei, urbanisatie, BNP/hoofd, maar bovendien nog samengaand met een redelijk welzijn,

²⁵ J.L. van Zanden, 'Early modern economic growth'.

²⁶ Het debat gevoerd over de effecten van de Industriële Revolutie op de levensstandaard is vooral gevoerd met betrekking tot Engeland. Dit debat is nog steeds niet uitgewoed, maar de meer extreme standpunten verdwijnen. Een gematigd positief beeld wordt geschetst door P.H. Lindert & J.G. Williamson, 'English workers' living standards during the Industrial Revolution. A new look', *Economic History Review* 36 (1983) pp. 1-25, en een wat negatiever beeld door J. Mokyr, 'Is there still life in the pessimist case? Consumption during the industrial revolution 1790-1850', *Journal of Economic History* 48 (1988) pp. 69-92. Weinig mensen geloven nog in een sterke verslechtering in de periode c. 1790-1830, maar evenmin veel in een substantiële verbetering tot c. 1850.

een gunstige positie van de vrouw en een hoge scholingsgraad. Op de abstracte indicatoren scoorde Italië even hoog, of zelfs nog hoger, maar op het vlak van modaal welzijn waarschijnlijk niet. De rest van Europa lag op haast al deze punten duidelijk lager, terwijl ook de vergelijking met de situatie in de Nederlanden rond 1600 dus positief uitvalt. Deze gunstige positie rond 1300 hadden de Nederlanden gerealiseerd in een periode dat de goederenmarkt zich qua volume nog maar net aan het ontwikkelen was, en vóór de bloei van de grondmarkt, en al helemaal vóór de opkomst van de pachtmarkt, de arbeidsmarkt en de kapitaalmarkt, dus in een periode waarin marktallocatie hier nog pas een zeer geringe rol speelde.

Dit laatste wijst erop dat we de sleutel tot sociaal-economisch succes – dat met name vóór 1300 was gerealiseerd – misschien niet, of niet alleen, moeten zoeken bij de markt, maar eerder bij de organisaties die vóór 1300 zijn gevormd. Hierbij dringt de gedachte zich op aan de territoriale landsheerlijkheden, die in deze periode opkwamen, maar nog meer aan de associaties, die overal in het Noordzeegebied in de 11de–13de eeuw gestalte kregen. Zij verwierven zich een vooraanstaande rol in het sociaal-economische verkeer, en nog het meest in de Nederlanden en de direct aangrenzende delen van noord-Frankrijk. Het gaat hierbij om de dorpsgemeenschappen, de meentgenootschappen die het gebruik van de gemeenschappelijke gronden regelden, de stadsgemeenschappen, de gilden, de religieuze en caritatieve instellingen, zoals parochies, armentafels en gasthuizen, de waterschappen en de kernegezinnen.

Deze maatschappelijke organisaties hadden met elkaar gemeen dat ze met name op territoriale basis opereerden, en – met uitzondering van de overheden – vrijwillige, horizontale associaties waren. Het waren verenigingen van gewone mensen die zich aan elkaar verbonden, bijvoorbeeld door een eed, en die in principe gevormd werden door consensus van alle deelnemers.²⁷ Op het terrein van de uitwisseling vervulden zij een rol die complementair was aan die van de markt of als alternatief daarvoor kon dienen, door buiten de markt de uitwisseling

²⁷ Zie met name de uitgebreide Duitse literatuur, zoals: O.G. Oexle, 'Gilde und Kommune. Über die Entstehung von "Einung" und "Gemeinde" als Grundform des Zusammenlebens in Europa', in: P. Blicke (ed.), *Theorien kommunaler Ordnung in Europa* (München, 1996) pp. 75-97, en P. Blicke, *Kommunalismus. Skizzen einer gesellschaftlichen Organisationsform*, deel II (München, 2000) met name pp. 132-153.

en de allocatie van grond, arbeid, kapitaal en goederen te regelen. Uit het voorgaande valt af te leiden dat ze dit op een relatief efficiënte manier konden, al weten we nog nauwelijks hoe ze dat deden. Hier ligt een duidelijke opdracht voor toekomstig onderzoek. Dit onderzoek zal ook opnieuw moeten kijken naar de sociaal-economische rol van de domeinen en de banale heerlijkheden, die – naast de associaties – in de periode 1000-1300 eveneens als systemen van allocatie buiten de markt om functioneerden. Hun rol wordt traditioneel als negatief beoordeeld, maar misschien is dit beeld aan revisie toe.

Daarnaast, en wellicht even belangrijk, vervulden de horizontale associaties een tweede functie met betrekking tot de uitwisseling, of deze nu buiten de markt of erbinnen verliep, namelijk het tegengaan van de negatieve uitwassen daarvan. Dat konden sociale uitwassen zijn, zoals scherpe polarisatie of armoede, bestreden door de gilden, de meentgenootschappen, de overheden en de caritatieve instellingen, maar ook ecologische uitwassen, wanneer intensieve commerciële exploitatie of winstbejag dreigden te leiden tot uitputting of vervuiling van natuurlijke hulpbronnen. Zo traden de meentgenootschappen op tegen overbegrazing en erosie, de waterschappen tegen aantasting van waterkeringen, en de overheid tegen ontbossing, waardoor een meer duurzame ontwikkeling werd gegarandeerd.

Overigens, niet al deze organisaties waren altijd succesvol in deze rollen. De mate waarin ze succes hadden, hing af van de precieze institutionele invulling die deze associaties kregen door het maatschappelijke krachtenveld waarin ze gevormd werden en door de sociaal-economische context waarin ze opereerden, constatering die overigens evenzeer gelden voor de markt. In weerwil van de soms, bijvoorbeeld vanuit de politiek, gehoorde roep om “bescherming van het gezin”, “terugdringing van de rol van de staat” of “uitbouw van de werking van de markt”, bestaat dus niet zoiets als hét gezin, dé staat of dé markt, en kan aan deze organisaties evenmin een intrinsiek goede of slechte werking toegekend. Dit hoop ik in het vervolg verder te adstrueren.

Het belang van de sociale context

Om dit te doen, zou ik nader willen kijken naar de inrichting en rol van de associaties die in de volle Middeleeuwen opkwamen. Zij traden toen sterk naar voren in de Nederlanden en direct aangrenzende

gebieden; elders in de wereld waren ze in deze vorm afwezig of was hun positie zwakker. In het Midden-Oosten, bijvoorbeeld, waren de mogelijkheden tot vrijwillige associatie van belangengroepen of de vorming van corporaties veel geringer, en bovendien kregen zij geen handelingsvrijheid. Met name konden zij geen onafhankelijke rechtspersoon vormen die als zodanig rechtshandelingen kon verrichten, een situatie die tot ver in de moderne tijd zou voortduren.²⁸ Zo waren deze belangengroepen in veel geringere mate in staat een bijdrage leveren aan het maatschappelijke evenwicht, zoals zij dat met name in de Nederlanden wél deden. In de zwakke positie van vrijwillige associaties zou een belangrijke oorzaak kunnen liggen voor het feit dat de economie in het Midden-Oosten, en meer specifiek die in Irak, na een briljante periode in de 7de-9de eeuw steeds meer stageneerde en in een negatieve spiraal terechtkwam, een fenomeen dat ik in de komende jaren verder wil onderzoeken, mede door een vergelijking met de Europese ontwikkelingen.²⁹

Ook de verschillen met het andere sterk-ontwikkelde deel van Europa, Noord- en Midden-Italië, zijn groot. Met name op het platteland waren de associaties hier veel zwakker dan in de Nederlanden. Dit geldt voor de dorpsgemeenschappen, de meentgenootschappen en de waterschappen, die zich hier nauwelijks ontwikkelden, maar ook voor de kerngezinnen, die relatief zwak stonden ten opzichte van de clans. Weliswaar had Italië ook een golf van associatie gekend, maar deze had zich hier voornamelijk beperkt tot de steden. Daarnaast had deze golf veel eerder plaatsgevonden dan in de Nederlanden, namelijk vanaf de late-9de eeuw, gevolgd door een triomf van de stedelijke communes die grotendeels al in de 11de eeuw zijn beslag kreeg.³⁰ In dit proces wisten de stedelijke elites hun positie vanaf het begin te vestigen, en ook hun macht over het platteland te versterken, waarna zij in de volgende eeuwen hun greep op de communes en de gilden nog verder uitbouwden. Ook de territoriale staten ontwikkelden zich daardoor

²⁸ Zie T. Kuran, 'The absence of the corporation in Islamic law. Origins and persistence', *American Journal of Comparative Law* 53 (2005) pp. 785-834.

²⁹ Dit gebeurt in het NWO Vici-project *Iraq-Italy-Low Countries: The rise, persistence and decline of economic leaders in the pre-industrial era, 600-1700*, van start gegaan in Utrecht in Juli 2007.

³⁰ P.J. Jones, *The Italian city-state: From commune to signoria* (Oxford, 1997) pp. 103-120 en 130-151.

minder sterk in dit gebied, aangezien de politieke macht voornamelijk in handen kwam van het stedelijke patriciaat en de door haar gedomineerde stadsstaten. Op het moment dat de marktuitwisseling in Italië doorbrak, in de 13de eeuw, kregen de stedelijke elites dus veel minder tegenwicht van maatschappelijke organisaties, die bovendien nauwelijks in staat waren de negatieve effecten van de werking van de markt te verzachten of een alternatief voor de marktuitwisseling te bieden.

In dezelfde periode kende Italië ook een veel sterkere sociale polarisatie dan de Nederlanden. Alhoewel verder moet worden onderzocht in welke mate dit verband houdt met het voorgaande, wat we in Utrecht de komende jaren gaan doen, is duidelijk dat vooral de bezitsverdeling van grond en kapitaal in Italië zeer ongelijk werd. Dit proces begon al in de 13de eeuw en nam in de 14de eeuw scherpe vormen aan. In stad en streek van San Gimignano, een bloeiend handelscentrum, bestond in de late-13de eeuw zo'n 70 % van de mensen uit bezitsloze paupers, een aandeel dat in 1332 was toegenomen tot 81 %.³¹ Nog scherper trad de polarisatie aan de dag in Florence, het centrum van de Renaissance, waar in 1427 de rijkste 1 % van de huishoudens 27 % van de rijkdom in handen had. De ongelijkheid, met een gini-coëfficiënt van 0,85,³² was hier veel groter dan in de laatmiddeleeuwse Nederlanden. In deze periode verloren de middengroepen hier steeds meer terrein, terwijl ze op het Italiaanse platteland zelfs bijna geheel verdwenen.

Deze sociale polarisatie had ook een groot effect op het functioneren en het effect van de markt. Degenen die hier als koper of verkoper van goederen, arbeid of grond de markt betraden, stonden geenszins gelijkwaardig tegenover elkaar. De grote meerderheid van de bevolking, al helemaal op het platteland, stond economisch zwak,

³¹ *Ibidem*, pp. 234-237. Zie, bijvoorbeeld, voor de scherpe concentratie van vermogen in Piuvica, bij Pistoia, tussen 1243 en 1427, en voor die in Pistoia zelf: D. Herlihy, *Medieval and renaissance Pistoia: The social history of an Italian town, 1200-1430* (New Haven/London, 1967) pp. 180-191.

³² Gecorrigeerd voor de onderregistratie van paupers. Zie ook: R. W. Goldsmith, *Pre-modern financial systems. A historical comparative system* (Cambridge, 1987) pp. 153-154, en B.J.P. van Bavel, 'Markets for land, labour and capital'. Overigens zou de ongelijkheid met name in Holland in de 16de/17de eeuw sterk toenemen: J.L. van Zanden, 'Tracing the beginning of the Kuznets curve. Western Europe during the Early Modern Period', *Economic History Review* 48 (1995) pp. 643-664.

was vaak afhankelijk van de andere partij en bezat nauwelijks een onderhandelingspositie. Het effect daarvan zien we bijvoorbeeld in het systeem van de *mezzadria poderale*, de Midden-Italiaanse variant van de halfpacht, die hier in de 13de/14de eeuw door het grondbezittende patriciaat werd ingevoerd en tot het midden van de 20ste eeuw dominant bleef.³³ Alhoewel de uitwisseling van goederen, arbeid, kapitaal en grond binnen deze specifieke variant van de halfpacht althans theoretisch grotendeels via de markt verliep, vormde het tegelijkertijd een instrument voor de patricische grondbezitters tot vervlechting van hun activiteiten op deze markten, terugdringing van de open marktwerking en uitbreiding van hun macht over de afhankelijke plattelanders, die door allerlei economische ketenen aan hen werden gebonden, met een verdere vergroting van de sociale polarisatie als gevolg.

Ook zien we hoe de stedelijke elite in Noord- en Midden-Italië de regels van de marktuitswisseling veel sterker dan elders beïnvloedde. De markt was toen - en is nu - geen abstract speelveld, maar een samenstel van heel specifieke regels, gevormd door mensen en organisaties. Ook op dit vlak is de sociale context dus bepalend. In het geval van Italië was er de dominantie van de stedelijke elite, die haar invloed aanwendde om de regels van uitwisseling, die haar positie hadden geschraagd, te behouden, of zelfs te bevroren. Dit zien we bijvoorbeeld in de registratie van overdrachten van grond, de inrichting van de kapitaalmarkt en de organisatie van belastingheffing, terreinen waarop Italië in de 13de eeuw voorop liep, maar die zich vervolgens niet verder ontwikkelden. De betreffende institutionele arrangementen raakten versteend, waardoor zij hun gunstige werking voor de stedelijke elite bleven uitoefenen maar niet langer meer konden worden aangepast aan veranderende economische omstandigheden. Het is opvallend, al moet opnieuw het causale verband tussen deze fenomenen nader worden onderzocht, dat tegelijkertijd de economische groei in Noord-Italië terugliep en omsloeg in neergang. Vanaf de eerste helft van de 14de eeuw zien we stagnatie en vanaf de 15de eeuw zelfs een absolute teruggang van BNP/

³³ G. Biagoli, 'The spread of *mezzadria* in Central Italy: a model of demographic and economic development', in: A. Fauve-Chamoux (ed.), *Evolution agraire et croissance démographique* (Liège, 1987) pp. 139-154, en D. Herlihy & C. Klapisch-Zuber, *Les Toscans et leurs familles. Une étude du catasto florentin de 1427* (Paris, 1978) pp. 261-279.

hoofd, arbeidsproductiviteit in de landbouw en reële lonen,³⁴ ondanks de groei van marktuitwisseling. Als gevolg van de sociale polarisatie liep het modale welzijn in Italië zelfs nog veel sterker terug.

In dit proces zien we de interactie tussen instituties, maatschappelijke structuren en duurzame economische groei over de lange termijn, het onderwerp waarmee ik me de komende jaren verder bezig wil houden. Een cruciaal onderdeel van duurzaamheid is het ecologische aspect. Het effect van de interactie tussen de genoemde elementen op de ecologische duurzaamheid, of het ontbreken daarvan, is bijvoorbeeld goed te zien in de polders van de Vlaamse kustvlakte tijdens de late Middeleeuwen. Waterschappen, met een brede participatie en gericht op het algemene belang, droegen in dit gebied zorg voor het dijkbeheer en de bescherming van de landbouwgrond. In de loop van de 14de tot 16de eeuw zorgden toenemend grootgrondbezit in combinatie met de opkomst van de pacht en sterke commercialisering in de Vlaamse kustvlakte echter voor polarisatie, waarbij de verliezers niet langer meer de kans kregen te participeren in de waterschappen, en al helemaal niet in de besluitvorming. Ondanks een grotendeels gelijkblijvende institutionele inrichting, werden de waterschappen in de praktijk zo steeds meer het instrument van een kleine groep van veelal elders wonende grootgrondbezitters.³⁵ Als gevolg hiervan werden korte termijnwinsten in de besluitvorming belangrijker dan lange termijncontinuïteit, wat leidde tot afnemende investeringen in de waterstaat en toenemende ecologische catastrofes, die de kleine boeren nog verder wegdrukten en de polarisatie nog versnelden. Het eindresultaat was in sociaal en ecologisch opzicht desastreus. Op dit vlak is een duidelijk contrast te zien met Holland in dezelfde periode.

³⁴ P. Malanima, 'Urbanisation and the Italian economy during the last millennium', *European Review of Economic History* 9 (2005) pp. 97-122, en G. Federico & P. Malanima, 'Progress, decline, growth: product and productivity in Italian agriculture, 1000-2000', *Economic History Review* 57 (2004) pp. 437-464. Het beeld voor de periode 1348-1500 wordt nog verzacht door de "winst" aan arbeidsproductiviteit en reëel loon als gevolg van de scherpe bevolkingsteruggang tijdens de Zwarte Dood.

³⁵ T. Soens, 'Polders zonder poldermodel. Een onderzoek naar de rol van inspraak en overleg in de waterstaat van de laatmiddeleeuwse Vlaamse kustvlakte (1250-1600)', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 3.4 (2006) pp. 3-36, en E. Thoen & T. Soens, 'Waterbeheer in de Vlaamse kustvlakte in de Late Middeleeuwen en het Ancien Régime: van landschapsgeschiedenis naar ecologische geschiedenis', *Jaarboek voor Ecologische Geschiedenis* 2001, pp. 1-23.

Hier bestond een soortgelijke organisatie van de waterstaatszorg, maar dan in een gebied waar talrijke kleine boeren hun sociale positie en hun economische zelfstandigheid langer behielden, en waar de regionale overheid een actievere rol speelde op dit terrein,³⁶ wat leidde tot een meer positief resultaat.

Dit voorbeeld laat zien hoe de ontwikkeling en het effect van instituties alleen zijn te begrijpen in samenhang met de sociale verdeling van middelen en macht. Anders geformuleerd, en toegespitst op de markt, valt te vermoeden dat de sociale context langs drie wegen bepalend is voor het resultaat van de opkomst of groei van de markt. Wil die uitkomst op de lange termijn positief zijn, dan is er een maatschappelijke balans nodig die een garantie vormt voor de vorming van een institutioneel raamwerk van de markt dat openheid, zekerheid en toegankelijkheid aan alle marktpartijen biedt. Verder is een sociaal tegenwicht nodig dat de negatieve effecten van de markttuitwisseling kan tegengaan. En tenslotte is nodig een gelijkmatige verdeling van economische en politieke kracht over de mensen die de markt betreden. Alleen als aan alledrie deze voorwaarden wordt voldaan, lijkt de markt in staat op de lange termijn een positief effect op het welzijn van mensen uit te oefenen.

Door deze veronderstelling te toetsen, kan de sociaal-economische geschiedenis het actuele politieke en maatschappelijke debat verdiepen. In dit debat lijkt men soms sterk te focussen op algemene economische en geografische processen, zoals de groei van de markt, de bevolkingsgroei of het klimaat. Ook wordt er soms een intrinsieke waarde toegekend aan instituties op zichzelf, zoals aan het institutionele raamwerk van de vrijhandel, dat vervolgens als een soort Haarlemmer wonderolie in de Derde Wereld wordt ingezet. Het voorgaande doet echter vermoeden dat zonder de sociale context (d.w.z. de verdeling van bezit, de verdeling van politieke en economische macht over sociale groepen, en de rol van maatschappelijke organisaties) niet is te begrijpen waarom deze algemene economische processen en instituties tussen verschillende regio's soms een scherp divergerend effect hebben, of een onbedoeld, zelfs negatief effect. In die gevallen zouden instituties, zelfs als ze goedbedoeld worden ingezet, kunnen leiden tot erosie, uitputting van hulpbronnen, ontheemding en ontwrichting,

³⁶ P. van Dam & M. van Tielhof, *Waterstaat in stedenland. Het hoogheemraadschap van Rijnland voor 1857* (Utrecht, 2006) pp. 36-45 en 90-93.

precies datgene wat we nu op veel plaatsen in de Derde Wereld zien. De sociale context die hierbij een belangrijke, misschien zelfs cruciale rol speelt, blijkt veel minder makkelijk zomaar te transporteren, maar is veel meer lokaal en regionaal gebonden.

In het voorgaande kwam ook duidelijk de tijdsfactor in beeld, en daarmee de historische dimensie. De verhouding tussen de genoemde elementen vormt geen statische situatie, maar een dynamisch proces, waarin economische ontwikkeling verandering kan brengen in de sociale verhoudingen, in een feedbackcyclus. Als economische groei leidt tot maatschappelijke onevenwichtigheid, kan na verloop van tijd toch een negatief effect op het institutionele raamwerk en vervolgens op de economische ontwikkeling optreden, zoals waargenomen voor laatmiddeleeuws Italië.³⁷ Vereist is dus een blijvend tegenwicht en evenwicht in de maatschappij. In de volle middeleeuwen lijken de Nederlanden zo'n evenwicht te hebben gekend, met een sociaal-institutionele organisatie die binnen de toenmalige mogelijkheden goed in staat was een balans te vinden tussen welvaart, welzijn, bevolkingsgroei en duurzaamheid. In de Nederlanden ontstonden de markten binnen dit evenwicht, waardoor zij een relatief gunstige invulling kregen, zo is mijn veronderstelling. Hier groeiden relatief open, eerlijke en efficiënte markten, betreden door relatief gelijkwaardige partijen. Dit gold althans totdat dit evenwicht verloren ging,³⁸ doordat de markt de sociale netwerken uitholde en de marktcompetitie de partijen minder gelijkwaardig maakte door de sociale polarisatie, waardoor negatieve effecten op de lange termijn toch gingen overwegen.

Bij het voorkomen van een dergelijke omslag kan de staat een positieve rol spelen. Mits ingericht en functionerend in de juiste sociale context, kan zij vorm geven aan een gunstig institutioneel raamwerk, eventueel samen met belangenverenigingen en coöperaties, en de uitwassen van marktcompetitie voorkomen. Dit gebeurde vanaf het midden van de 19de eeuw, toen de vruchten van de Industriële

³⁷ Dit is althans de hypothese, gevormd uit elementen uit de neo-klassieke, neo-institutionele en neo-marxistische onderzoekstradities, die getoetst zal worden in het onderzoeksproject *Iraq-Italy-Low Countries*.

³⁸ Zoals in kust-Vlaanderen in de late Middeleeuwen en in Holland in de 16de/17de eeuw.

Revolutie wel werden geplukt in de vorm van een algemeen stijgende levensstandaard. Nu is de opgave eenzelfde evenwicht op wereldschaal te vinden, wat niet eenvoudig is gezien de zwakte van de relevante maatschappelijke organisaties op dit schaalniveau en de afwezigheid van een overkoepelende politieke entiteit, terwijl de schaalvergroting bovendien de relatie tussen handeling en effect voor de meeste mensen aan de waarneming onttrekt en de stimulans om oplossingen te vinden blijkbaar vermindert.

Om de interactie tussen maatschappij, instituties en economie verder te beschrijven, te analyseren en te begrijpen, wat in het licht van de hedendaagse opgaven cruciaal is, biedt de geschiedenis, en dan met name die van de Middeleeuwen, een uitgelezen mogelijkheid. Een periode van duizend jaar, waarin alle formatieve elementen van onze moderne samenleving en economie zijn ontstaan, en waar hun vorming, werking en effect te bestuderen is over de lange termijn, binnen een veelheid en verscheidenheid aan geografische, politieke en maatschappelijke structuren. Dit opent alle mogelijkheden tot het oproepen van vragen, het toetsen van hypothesen en het – tastend – leggen van verbanden en formuleren van antwoorden, wat ik de komende jaren, met mijn collega's in Utrecht en elders, hoop te doen.

De instrumenten die ik daarbij wil gebruiken, heb ik verkregen dankzij de hulp en vriendschap van een groot aantal mensen, van wie ik er hier graag enkele noem. Het belangrijkste instrument is misschien de interesse in de geschiedenis, die ik van huis uit heb meegekregen. Ik noem hier, als personificatie daarvan, mijn opa, die ik kort heb meegemaakt, maar van wie ik de liefde voor de geschiedenis, en met name die van mijn geboortestad, heb mogen overnemen. Vervolgens noem ik graag Marietje van Winter, Cees Dekker en Piet Leupen, en ook mijn oom, Huub van Bavel; degenen die me hebben gevormd als middeleeuws historicus. Zij leerden me de bronnen kennen, ze kritisch te benutten en ze te plaatsen in hun historische kader. Zij leerden me, dat woorden en begrippen hol en nietszeggend blijven zonder context.

Mayke de Jong heeft me, in mijn eerste Utrechtse periode, gestimuleerd verder te kijken, ook letterlijk. Ze heeft me geïntroduceerd aan de Universiteit van Amsterdam, en me aangemoedigd een tijd in het buitenland door te brengen. Het buitenland werd de Universeit

Gent, want lang te verblijven in een plaats veel verder dan een uur rijden van de mooiste stad in Nederland, is voor mij moeilijk denkbaar. De herinnering aan onze tijd in Gent koesteren Astrid en ik overigens nog steeds, en dat geldt voor zowel de academische als de buiten-academische aspecten. Ik noem hier, als verpersoonlijking van deze mooie tijd, Erik Thoen, die me samen met zijn Gentse collega's heeft gestimuleerd dieper na te denken, en grotere vragen te stellen, met name op het gebied van de sociale en ecologische geschiedenis. Vanaf deze periode is ook het contact met de buitenlandse collega's, in België, Engeland en elders, steeds hechter geworden. Met elkaar hebben we grote stappen vooruit kunnen zetten, met name in het comparatieve onderzoek en in de theorievorming, op bijeenkomsten waar we vaak een goed evenwicht vonden tussen intensief academisch debat en het al even intensief drinken van bier. Ik hoop dat we dit in de komende jaren nog verder kunnen voortzetten.

Het was met veel plezier dat ik, een aantal jaar geleden, terugkeerde in Utrecht. Een universiteit die de laatste jaren een grote ambitie uitstraalt, ook op het gebied van de Geesteswetenschappen, en die kwaliteit en ambitie bovendien paart aan collegialiteit, zoals ook duidelijk merkbaar binnen ons Departement. Dit is een combinatie om trots en zuinig op te zijn. Dit geldt zeker ook voor de sectie Economische en Sociale Geschiedenis, een open en fijne groep om in te werken, met gedreven onderzoekers als Jan Luiten van Zanden en Oscar Gelderblom, om er enkele te noemen, en met Maarten Prak, die bovendien optreedt als cultuurbewaker.³⁹ Ik verheug me er op hier verder te werken aan nieuw onderzoek, samen met jonge, slimme mensen, zoals Jessica, Erika, Auke, Michele en Jaco. Mochten we er de komende jaren bovendien in slagen de band tussen onderzoek en onderwijs verder gestalte te geven, waaraan ik zelf ook hoop mee te werken, dan zou dat een volgende stap vooruit zijn.

De nadruk die ik in het onderzoek wil leggen op de interactie tussen economie, instituties en sociale context, vraagt om een interdisciplinaire aanpak. Daarom kijk ik uit naar de verdere samenwerking met collega's van Rechten, Economie en Sociologie, zoals die nu binnen de focusgroep "Instituties" gestalte krijgt. Uit het debat tussen degenen

³⁹ Graag bedank ik hen, en ook Joost Jonker en Erik Thoen, voor de discussies over de onderwerpen die hier ter sprake kwamen.

die op dit gebied actief zijn, ieder vanuit zijn eigen expertise en invalshoek, lijkt iets moois te kunnen groeien. Graag bedank ik het faculteitsbestuur en het college voor het vertrouwen me gegeven om daarin een rol te spelen. Als laatste, maar allerbelangrijkste, wil ik de mensen noemen die me op persoonlijk vlak het meest nabij zijn. Ik denk daarbij in het bijzonder aan het gezin waarin ik ben opgegroeid; aan mijn vader, moeder en zus. Ik bedank mijn ouders ook omdat ze me gestimuleerd hebben zelf keuzes te maken, wat ze vast deden in de hoop dat het goede keuzes zouden blijken te zijn, mede op basis van hetgeen ze me onverplichtend hebben meegegeven. Ten slotte bedank ik mijn drie vrouwen, Astrid, Sarah en Noortje; niet alleen voor hun geduld, als het werk even voor ging, maar voor nog veel meer dingen, waarvan ze zelf het beste weten welke ik bedoel.

Curriculum vitae

Bas van Bavel, geboren in 1964, bezocht het Stedelijk Gymnasium in zijn geboortestad Breda. Na zijn eindexamen gymnasium, in 1982, ging hij in Utrecht geschiedenis studeren, met de middeleeuwse geschiedenis als specialisatie. Hij promoveerde in 1993 cum laude aan de Universiteit Utrecht op een proefschrift getiteld *Goederenvererving en goederenbeheer van de abdij Marienweerd, 1129-1592*. Na als toegevoegd docent te hebben gewerkt aan de Universiteit Utrecht en de Universiteit van Amsterdam, is hij in 1995 als Akademie-onderzoeker van de KNAW bij de vakgroep Middeleeuwse Geschiedenis in Amsterdam begonnen aan een onderzoek naar de transitie van de plattelandseconomie in de late Middeleeuwen. Dit postdoc-onderzoek resulteerde onder meer in de monografie *Transitie en continuïteit* en het artikel 'Land, lease and agriculture', gepubliceerd in *Past & Present*.

Opnieuw aan de Universiteit van Amsterdam werkte hij vervolgens, van 1998 tot 2001, als NWO postdoc aan een onderzoek naar het proces van proto-industrialisatie in de Nederlanden. De resultaten werden onder meer gepubliceerd in 'Early proto-industrialization in the Low Countries?', verschenen in *BTFG*, en in 'People and land', verschenen in *Continuity & Change*. Tijdens dit onderzoek verbleef hij een jaar in Gent, als gastonderzoeker bij de vakgroep Middeleeuwse Geschiedenis van de Universiteit Gent. In deze periode raakte hij ook intensiever betrokken bij het Noordwest-Europese onderzoeksnetwerk CORN (Comparative Rural History of the North Sea Area), als bestuurslid en als editor van enkele bundels in de *CORN publication series*. Sinds 2004 vervult hij eenzelfde rol, als bestuurslid en werkgroep leider, binnen het Europese "Programme d'études scientifiques sur les sociétés rurales Européennes", een COST/ESF-programma.

In 2001 honoreerde NWO in het kader van de Vernieuwingsimpuls zijn onderzoeksaanvraag *Power, markets and economic development: the rise, organization and institutional framework of markets in Holland, 11th-16th centuries*. In de volgende vijf jaar werkte hij in Utrecht als onderzoeksleider met twee Aio's en een postdoc aan dit project. Dit resulteerde, onder meer, in de artikels 'The jump-start of the Holland economy', geschreven met Jan Luiten van Zanden en gepubliceerd in *Economic History Review*, 'Rural wage labour in the 16th-century Low Countries', in *C&C*, en 'The transition in the Low Countries. Wage labour as an indicator of the rise of capitalism', gepubliceerd

in *P&P supplement*. Verder verzorgde hij in deze periode onderwijs bij de opleidingen Geschiedenis, Economie en University College in Utrecht.

In zijn onderzoek heeft hij zich de laatste jaren met name gericht op het reconstrueren, analyseren en verklaren van economische groei en maatschappelijke transitie in pre-industrieel Noordwest-Europa. De nadruk ligt daarbij op lange termijnverschuivingen en op regionale divergenties, waarbij hij comparatieve analyse – in tijd en ruimte – als voornaamste instrument gebruikt. Geleidelijk breidde hij zijn geografische interesse uit naar Zuid-Europa en het Midden-Oosten, wat mede blijkt uit het onderzoeksproject *Economic growth and stagnation in the pre-industrial era: Iraq, Italy and the Low Countries, 600-1700*, dat in 2006 door NWO met een vici-subsidie werd gehonoreerd. Inmiddels is hij met enkele jonge onderzoekers begonnen aan dit project. Het artikel 'Land and lease markets in Northwestern Europe and Italy', te verschijnen in *C&C*, vormt een eerste vrucht hiervan. Ook hoopt hij binnenkort de monografie *A Social and Economic History of the Low Countries in the Middle Ages, 5th - 16th Centuries* af te ronden. Daarnaast is hij trekker van het Utrechtse focusgebied "Origins and impacts of institutions", waarbinnen onderzoekers uit de disciplines Economie, Rechten, Bestuurskunde, Geschiedenis en Sociologie samenwerken. In 2007 is hij benoemd tot hoogleraar Economische en Sociale Geschiedenis van de Middeleeuwen aan de Universiteit Utrecht.

De laatste uitgaven in deze reeks zijn:

- Sonja de Leeuw, *Hoe komen wij in beeld? Cultuurhistorische aspecten van de Nederlandse televisie* (2003)
- Johannes J.G. Jansen, *De radicaal-islamitische ideologie: van Ibn Taymiyya tot Osama ben Laden* (2004)
- Hermine Joldersma, *The International Dimension of Middle-Netherlandic Song* (2004)
- Ido de Haan, *Politieke reconstructie. Een nieuw begin in de politieke geschiedenis* (2004)
- Pieta van Beek, *'Poeta laureata': Anna Maria van Schurman, de eerste studente in 1636* (2004)
- Sieb Nooteboom, *Waar komen de letters van het alfabet vandaan?* (2004)
- Jan Luiten van Zanden, *De timmerman, de boekdrukker en het ontstaan van de Europese kenniseconomie. Over de prijs en het aanbod van de Industriële Revolutie* (2004)
- Thijs Pollmann, *Afellen* (2004)
- Ted Sanders, *Tekst doordenken. Taalbeheersing als de studie van taalgebruik en tekstkwaliteit* (2004)
- Keetie E. Sluyterman, *Gedeelde zorg. Maatschappelijke verantwoordelijkheid van ondernemingen in historisch perspectief* (2004)
- Joost Kloek, *Een scheiding van tafel en bed (met verweesde kinderen)* (2004)
- Monique Moser-Verrey, *Isabelle de Charrière and the Novel in the 18th Century* (2005)
- Paul Op de Coul, *De opmars van de operaregisseur. Een encensering van Mozarts Zauberflöte uit 1909* (2005)
- Peter de Voogd, *Laurence Sterne's Maria uitgebeeld: boekillustratie en receptiegeschiedenis* (2005)
- Nicole Pellegrin, *Entre inutilité et agrément. Remarques sur les femmes et l'écriture de l'Histoire à l'époque d'Isabelle de Charrière (1740-1806)* (2005)
- Berteke Waaldijk, *Talen naar cultuur. Burgerschap en de letterenstudies* (2005)
- Orlanda Soei Han Lie, *Wat bezielt een mediëvist? Mastering the Middle Ages* (2005)
- Sjef Barbiers, *Er zijn grenzen aan wat je kunt zeggen* (2006)
- Mayke de Jong, *Over religie, vroege middeleeuwen en hedendaagse vragen* (2006)
- Huib van den Bergh, *Zeker weten door zuiver meten?* (2006)
- Johann-Christian Klamt, *Over kunstenaars signature en zelfportretten* (2006)
- Rosemarie L. Buikema, *Kunst en vliegwerk. Coalities in de Cultuurwetenschappen* (2006)
- Karl Kügle, *Over het componeren* (2006)
- René Kager, *Zoeken naar woorden* (2007)
- Peter Schrijver, *Keltisch en de burens: 9000 jaar taalcontact* (2007)
- Peter Koolmees, *De erfenis van Dr. Vlimmen. Over de geschiedenis van de diergeneeskunde* (2007)
- Joost Visselaar, *Psyche en elektriciteit* (2007)
- H.F. Cohen, *Krasse taal in Utrechts aula: Christendom en Islambeschaving in hun verhouding tot het ontstaan van de moderne natuurwetenschap* (2007)
- Marlene van Niekerk, *The Fellow Traveller (A True Story)* (2008)

Colofon

Copyright: Bas van Bavel

Vormgeving en druk: Labor Grafimedia BV, Utrecht

Deze oplage is gedrukt in een oplage van 300
genummerde exemplaren, waarvan dit nummer is.

Gezet in de PBembo en gedrukt op 120 grams papier Biotop.

ISBN 978-90-76912-87-5

Uitgave: Faculteit Geesteswetenschappen, Universiteit Utrecht, 2008.

Het ontwerp van de reeks waarin deze uitgave verschijnt is
beschermd.